

הפתגם כראי החברה של יהודי אתיופיה

אילנה לואי (צגהון) ↙

עשן ואמיץ: אמרות ופתגמים מתרבות יהודי אתיופיה

ליקט ותרגם דניאל בלטה

איורים - שלומי צ'רקה.

139 ע'

ערכים מרכזיים: סבלנות ואיפוק

כותרת הספר - 'עשן ואמיץ' - מבטאת פילוסופיית חיים כללית של יהודי אתיופיה: האמונה באפשרות להתגבר על מכשולים בכוח הרצון וגיוס מאמצים, משהו בנוסח: 'יגעת ומצאת - תאמין' או אולי 'אם תרצו - ...'.

לפתגם מקום חשוב ביותר בתרבות יהודי אתיופיה: בחברה זו משתמשים בפתגם כדי לתמצת את עיקר המסר שאדם רוצה להעביר לחברו בעקבות שיחה על נושא מסוים או בעקבות בעיה שנוצרה. לעתים הצורך באמירת פתגם מתעורר כשיש ריב בין שניים, ושלישי בא לפשר תוך היעזרות באמרה מחכימה; הפתגם משמש אז כסוג של 'פאנץ' ליין, אמירה היפה לחתימת דיון.

בפתגמים באים לביטוי ערכים מרכזיים שתרבותם של יהודי אתיופיה ביקשה לטפח. ערכים אלה קשורים זה בזה: סבלנות, מתינות, איפוק, למידה מן הניסיון. המסר שהפתגמים מנסים להעביר: לא 'לגעת' בדברים מוקדם מדי, כי הסבלנות משתלמת... הדימויים העומדים ביסוד הפתגמים לקוחים מהעולם המוכר ליהודי אתיופיה בארץ מוצאם - חיי הבית המיוחדים לעולמם הלא-מתועש, עבודה חקלאית בשדות, קרבה לבעלי חיים. כדי להדגים את הצורך בסבלנות ישתמשו, למשל, בדימוי של חלב ש'חיכה בסבלנות' (בתהליך החביצה) - שהרי רק כך אפשר להפיק ממנו חמאה; אי אפשר להפיק חמאה באופן מדי.

פתגמים ומשלים רבים בתרבות זו נותנים ביטוי לרעיון שהמהירות מקלקלת, שלא ראוי להיחפז - למשל, לא להגיב באימפולסיויות על עוול או עלבון (ואולי גם לא למהר להתלונן). הדימויים המופיעים בפתגמים לא מעטים קשורים במה שקוראים באתיופיה 'לשמור בבטן'. לכן אומרים: 'הבטן רחבה מהארץ', כלומר מעודדים את האדם לא לחשוש להתאפק, ולהימנע מלהביע רגשות קשים שיש בהם תגובה על רוגז או עלבון. כוונת הסוג הזה של ניבים ופתגמים לטפח אדם שאינו ממחר להתפרץ, ושהוא גם צנוע ולא משתחף. בפתגמים מומלץ עקב כך לאדם לזכור שיש לו הרבה מה ללמוד.

אילנה לואי (צגהון) היא מנהלת ענף פרויקטים באגף חינוך מבוגרים במשרד החינוך. עלתה מאתיופיה בהיותה בת 11. בעלת תואר שני ביעוץ חינוכי מאוניברסיטת חיפה ותעודת הוראה ממכללת דוד ילין.

חשיבות ההשכלה

ערך נוסף שהפתגמים מעלים על נס: חשיבותה של השכלה. העידוד להשכלה מתבטא, למשל, באמרות ש'אדם משכיל ימצא נתיבים גם בשמיים', כלומר ידע תמיד למצוא פתרונות גם במצבים קשים. המצב המוכר של העדר השכלה פורמלית אצל רבים מעולי אתיופיה נבע מכך שתכופות רק ילד אחד מכל משפחה נשלח ללמוד לימודים בסיסיים; רבים נשארו אנאלפביתים, משום שכוח העבודה של הילדים והנערים נדרש בעבודה החקלאית המשפחתית, שהייתה רבה ומורכבת (והוא הדין בעזרה שנתנו הבנות בבית). רק ילד אחד או שניים מכל משפחה נשלחו לבית הספר – לפי הפוטנציאל שהובחן אצלם. לפעמים נשלח לבית הספר דווקא מי שלא התאים לעבודה חקלאית, שנחשב עצלן או משתמט.

מקומה של המשפחה

מקום חשוב בפתגמים יש למשפחה ולסולם הערכים שלה. בפתגמים אלה מודגשים חשיבותה ומעמדה של האישה. למקומה המיוחד של האישה בתרבות זו יש גם ביסוס בדמויות מן ההיסטוריה האתיופית כמו יהודית המלכה. פתגם אתיופי אומר: בית שאין בו אישה, חסר לו עמוד התווך (כמו בגוג'ו - מה שרווח לקרוא 'טוקול'). גם לרעיון שמאחורי גבר מצליח עומדת תמיד אישה טובה יש מקבילות בתרבות האתיופית. פתגם אתיופי טוען שאם נולדה לך בת ראשונה (בכורה), סימן שהייתה לך שיחה ישירה עם אלוהים, כי הבת עוזרת יותר בבית, קשורה יותר למשפחה ומשמשת מופת לאחיה הקטנים.

בנושא חשיבות האם – הפתגם האתיופי מדבר, למשל, על כך שמות האם הוא כמו ישיבה על אבן: בהתחלה זה לא כל כך מציק, אבל במשך הזמן האי-נוחות גוברת...

בנושא חינוך הילדים, הפתגמים מדגישים את חשיבות ההורים כדוגמה לילדיהם. מתבטאת בהם גישה האומרת: אמור לי מי הוריי ואגיד לך מי אתה – מעין הגישה המובעת בפתגם העברי 'מעשי אבות סימן לבנים'.

תכופות מתבטאת בפתגמים אלה גישה דטרמיניסטית: מה שאתה עושה עכשיו – יתגלגל אליך בחזרה ביום מן הימים, לכן כדאי להישמר מעשיית מעשים רעים; כדאי לאדם שלא לרכוש אויבים, ואם עשה מעשה רע – ראוי ש'יתנקה'. גם כאן הדימוי בפתגם לקוח מעולם הטבע ובעלי החיים: משוים את המעשה הרע לכלב שיש לו פצע בישבן... במצב כזה הוא יתקשה לנבוח כאוות נפשו, כי הפצע יציק לו בכל פעם מחדש.

סיכום

בסיום דברי אעיר שראוי להשוות את ספרו של בלטה עם הספר **הפתגם כגשר לקשר: מאוצר הפתגמים של יהודי אתיופיה** (משרד החינוך והתרבות, 1999). גם הוא מביא פתגמים רבים ומגוונים של יהודי אתיופיה, תוך השוואתם לעתים לפתגמים מן המסורת היהודית העתיקה (תנ"ך, תלמוד). מסודר ושיטתי יותר: הוא חולק לשלושה פרקים בהתאם להקשרי הפתגמים: **בין אדם לעצמו**, **בין אדם למשפחתו ובין אדם לחברו** (הפרק 'בין אדם לעצמו' אמנם מאולץ במקצת). בספר **עשן ואמיץ** אין ארגון שיטתי, אולי משום שהוא פונה לכלל הציבור, ולא דווקא לתלמידים, ואמור להיות 'כיפי' יותר, ספר לדפדוף ולהנאה.

באופן כללי, יש חשיבות רבה לספרים המתעדים את חייה ותרבותה של הקהילה האתיופית בכלל ולספרי פתגמים ומשלים מסוג הספר הנדון בפרט. לדעתי, זו אחת הדרכים הטובות לשימור תרבותן של הקהילות השונות שהגיעו לארץ ולחשיפתן בפני הקהל הרחב.